

Tóth László

Az osztályharc

(Thoma László emlékére)

A tőkés berendezkedés alapviszonyai objektív ellenérdekeltséget hoznak létre a tőkés és a bérmunkások között. Ez a két osztály közötti harc, az osztályharc objektív lehetősége (és a kapitalizmus marxi elemzéséből következően szükségszerűsége is). Ehhez a harchoz viszont olyan küzdő felek szükségesek, akik tudatában vannak osztályhelyzetükből következő osztályérdekeiknek. Az osztálytudat az a tényező, amin az osztályharc áll vagy bukik.

Melyek azok a tényezők a termelés tőkés viszonyai között, amelyek a munkásosztályt érdekelté teszik az osztályharcban?

Az osztálytudat szempontjából leglényegesebb elemek az eredeti marxi elemzésben a következők:

1. A tőkés termelés célja az új érték előállítása, aminek előfeltétele az értéktöbblet. Minél több értéktöbbletet képesek előállítani, annál több új értéket tudnak ismét befektetni a termelési folyamatba. Az értéktöbblet növelésének három módja van: a munkaidő megnövelése, a munkaintenzitás fokozása és a munka termelékenységének emelése. Az első két esetben az értéktöbblet növekedésének oka a meg nem fizetett munkaidő arányának emelkedése az összmunkaidő belül. Ez közvetlen módon rontja a munkások élethelyzetét (pl. a fokozott fizikai elhasználódás egészségi következményei, a szabadidő mennyiségének csökkenése, stb.). A termelékenység növelése esetében nem növekszik a meg nem fizetett munkaidő mennyisége, viszont leértékelődik a munkaerő egységnyi mennyisége, mivel a munkamegosztás és kooperáció fokozását jelentő gépesítés kevésbé képzett munkaerőt igényel, amelynek újratermelési költségei csökkennek, ezáltal a bérmunkások anyagi és életkörülményei abszolút vagy relatív értelemben romlanak. A tőke mindhárom értéktöbblet növelési technikát alkalmazza, bár hosszú távon csak az utóbbinak nincsenek fizikai korlátai. A tőke törekvése az értéktöbblet mennyiségének növelésére közvetlenül negatív módon érinti a munkások munka és életkörülményeit, ezért elemi érdekük fellépni ezzel szemben és ennek közvetlen káros hatásai könnyen

be is láthatók. A tudatosság és a tudat cselekvésbe fordítása között akadályt jelent viszont a többi munkás konkurenciája, a munkanélküli tartaléksereg, a termelés hierarchiájában való előrelépés lehetősége és számos más tényező. Ez az elnyomorodás tendenciája.

2. A létrejött értéktöbblet hasznosításának is sokféle módja van: egy részét a munkásoknak is lehet juttatni akár közvetlenül, akár a munkakörülmények nem produktív javítása révén. Az értéktöbblet egy részének munkások számára kedvező felhasználásában való érdekesség is közvetlenül belátható és az osztályharcra készítő tényező lehet.

3. Mivel a tőkés termelés célja a csereérték termelése, vagyis a termelés nem szükséglet kielégítésre hanem eladásra történik, ezért a megtermelt javakat csak azok sajátíthatják el, akik rendelkeznek a megvásárláshoz szükséges forrásokkal. Közvetlenül érzékelhető az egyik oldalon a javak tömege, amelyeket szívesen elfogyasztanának, kielégítve ezzel szükségleteiket az emberek, a másik oldalon pedig a fizetőképesség korlátozottsága, az összes szükséglet anyagi-vagyoni okokból való kielégíthetlensége. Az elvileg kielégíthető, gyakorlatilag kielégíthetetlen szükségletek közötti ellentmondás is közvetlenül érzékelhető a munkások számára.

4. Az összetett társadalom piaci viszonyai között a kereslet és kínálat korrekciós szerepe csak hosszú távon érvényesül, ezért a forgalom viszonyai között is pazarlás jön létre. A pazarlás alapja a túltermelés tőkében rejlő kényszerű logikája, a túltermelési válságok viszont a forgalomban valósulnak meg. A túltermelés azt jelenti, hogy a társadalom anyagi erőforrásai által lehetővé tett gazdagságnak csak egy része hasznosul, egy része viszont nem elégíti ki társadalmi szükségleteket. A tőkés termelés pazarló természete ciklikus válságokban mutatkozik meg a maga legtisztább formájában és így közvetlenül érzékelhető. E pazarlásban is ellenérdekelte a munkásosztály, csak hogy itt már közvetlenül nem érzékelhető az a feltételrendszer, ami a túltermelést szüli. De még ha felvilágosítással, stb. sikerül is tudatosítani a pazarlás okait és feltételeit, a

munkásoknak akkor is a pazarlás termelési feltételeit kell támadniuk az osztályharcban és ezzel közvetlenül saját megélhetésük alapját. Mindez előfeltételez egy meglehetősen magas absztrakciós szintet, másrészt pedig a közvetlen, mindennapi érdekek és a munkásosztály hosszútávú érdekei közötti ellentmondás tudati feldolgozását.

5. A tőkés termelés expanziója megköveteli a termelésbe bevonható potenciális munkások biológiai termelését, a válságok pedig munkahelyek megszűnését eredményezik. Ezért állandó a bérmunkások létbizonytalansága: kiszámíthatatlan számukra, hogy kapnak-e munkát és hogy mikor szűnik meg munkalehetőségük. Ez a létbizonytalanság is a tőkés termelés előfeltételeiből fakad, ezért megszüntetése érdekében tudatosan csak akkor léphetnek fel a munkások, ha átlátják létbizonytalanságuk strukturális okait, ami megint csak magas szintű absztrakciót igényel. Ugyanakkor a létbizonytalanságban benne rejlik a munkahely megszerzésének lehetősége, s ezt a lehetőséget kellene feláldozni a lehetőséget biztosító előfeltételek felszámolása révén távlati célokért.

6. A tőkés termelés feltételrendszere elidegenültté teszi a munkát. Ezt Marx és Engels a Kommunista kiáltványban nagyon érzékletes tömörséggel írja le az ipari tőkés nagy gyárának katonás szervezettségét ecsetelve. "A modern ipar a patriarchális mester kis műhelyét az ipari tőkés nagy gyárává változtatta át. Gyárban összezsúfolódtak munkástömegeket katonásan szerveznek. Mint ipari közkatonaikat altisztek és tisztek tökéletesen kiépített hierarchiájának felügyelete alá helyezik őket. Nemcsak a burzsoázistalynak, a burzsoá államnak a szolgálói, hanem napról napra, óráról órára szolgásgba görnyesztik őket a gép, a felügyelő, s mindenekelőtt maga az egyes gyártulajdonos burzsoá." (228.) Ez a kiszolgáltatottság az üzemtechnikai és személyi szervezetének öntevékenységétől fosztja meg a bérmunkást, e helyzet felszámolása a munkás létfeltételeinek megsemmisítését jelentené, javítása viszont elképzelhető az adott feltételek között is.

Az eredeti marxi gondolatmenet értelmében a kapitalizmus objektív fejlődéstendenciái azt eredményezik, hogy a munkásosztály mindennapi életének feltételei mind a termelésben, mind azon kívül egyre rosszabbá válnak s ez felismerteti vele a tulajdon- és elosztási viszonyok megváltoztatásához fűződő érdekeit. A tőke koncentrációja és centralizációja pedig a termelés tőkés rendszerébe újonnan bevont emberek egyre nagyobb tömegeit

teszi proletárrá. Ezért a proletariátus osztályharca egyre nagyobb számú munkás küzdelme a termelési viszonyok rendszerének megváltoztatásáért. Az uralkodó osztályok az uralkodó ideológia segítségével gátolhatják vagy lehetetlenné tehetik az érdekek felismerését, de maguk a munkásosztály – objektív léthelyzetében gyökerező - érdekei ellentmondásmentesek. Marx nem tér ki azonban arra a problémára, hogy még ha tudatosodnak is a munkásosztály érdekei, az egyes munkások, a munkásosztály különböző csoportjai tudatában a közvetlen, mindennapi érdekek és a távlati érdekek között ellentmondás feszül: a magánvaló és magáért való osztály közötti megkülönböztetés az objektív helyzetből következő en masse érdekek felismerése vagy fel nem ismerése köré szerveződik. A közvetlen, mindennapi érdek az életkörülmények közvetlen javítását diktálják, a távlati érdekek viszont az élet mindennapi feltételrendszerének felforgatásával az életkörülmények távlati javítását ígérik. A logikai konstrukció hibátlan (feltéve a kapitalizmus objektív fejlődéstendenciáinak valóság-hű leírását és e tendenciák okainak helyes felismerését, amit Szabó Ervin Marx "Adalékok a nemzetgazdaságtan bírálatahoz" írott bevezető tanulmányában megkérdőjelez), viszont a mindennapi valóságban a munkásosztály közvetlen és távlati érdekei között ellentmondás feszül és ez még az öntudatos munkások számára is megoldhatatlan dilemmát jelent: akkor is érdekeiknek megfelelően cselekszenek, ha közvetlen érdekeiket követik és akkor is, ha a távlatiakat. Ez az ellentmondás a dialektika eszközével elméletileg-logikailag feloldható ugyan, de az ilyen gondolati eszközökkel nem rendelkező gyakorlatilag létező ember számára nem.

Szabó Ervin korában világossá vált, hogy egyrészt a kapitalizmus objektív fejlődéstendenciái nem a prognosztizált eredményekkel járnak, másrészt pedig az, hogy még a prognózisok helyessége esetében is ellentmondásos a munkásosztály tudata a közvetlen és távlati érdekek egybe nem esése miatt. Az objektív fejlődéstendenciák megjósolttól eltérő alakulása a munkásosztály öntudatosodását akadályozza, az egyébként jól érzékelhető érdekellentétek a tőke és a bérmunka között pedig az öntudatosodással egyúttal a közvetlen és távlati érdekek közötti ellentét tudatosodását, egy empirikus és egy transzcendentáló tudattá kettőződését is eredményezi.

Ahogy Lukács György "Osztálytudat" (229.) című tanulmánya felvezeti a problémát, abból világos,

hogy realitásként kell kezelni a munkásosztály tudatának közvetlen érdekekhez kötöttségét. Erre a helyzetre a szocialista mozgalom többféle választ adott.

Ha ezt a közvetlen érdekekhez kötöttséget tényként fogadjuk el és ugyanakkor igeneljük a kapitalizmus megszüntetését, ami csak tevékeny és tudatos aktus eredménye lehet, akkor szükség van egy olyan cselekvő ágensre, amely a munkásosztály távlati érdekeit hordozza. Ez a bolsevizmusban a kommunista párt, a szindikalizmusban az általános sztrájk. Az ortodox marxizmus elszakad a társadalom valós folyamataitól, a revizionista szociáldemokrata pártok pedig, amikor legalább részlegesen is, de hibásnak tekintik a kapitalizmus marxí elemzését és ebből stratégiai következtetéseket vonnak le ("A cél semmi, a mozgalom minden", mondta Bernstein), akkor akadályozzák a munkásosztály közvetlen érdekekért folyó küzdelmeit is, növelve a közvetlen és távlati érdekek közötti ellentmondás tudatosodásának esélyét. A szindikalizmus, a gazdasági küzdelmeket és ezek szervezeti formáit középpontba állító megközelítés a közvetlen érdekekre helyezi a hangsúlyt és azt feltételezi (ahogy ezt Szabó az "A tőke és a munka harcá"-ban kifejti), hogy az objektív érdekellentétek tudatosodása a közvetlen akciók során általános sztrájkot eredményez, a tudat kettősségét maga az osztályharc gyakorlata szünteti meg.

Lukács Györgynek a proletártudat megkettőződésének problematikáját elegánsan felfejtő tanulmányát érdemes részletesen idézni.

Minden osztály tudata az osztály termelésben elfoglalt helyzetének megfelelő tudatállapot. De csak potenciális tudatállapot, ami egyáltalán nem esik szükségképpen egybe az osztályt alkotó egyének tudatával. "Az osztálytudat...az a racionálisan meghatározott reakció, amelyet...hozzárendelünk a termelési folyamaton belüli meghatározott tipikus helyzethez. Ez a tudat tehát nem az összege és nem is az átlaga annak, amit az osztályt alkotó egyes egyének képzelnek, gondolnak, éreznek...Ez a meghatározás kezdettől fogva rögzíti azt a distanciát, amely az osztálytudatot az emberekben élethelyzetükről kialakult, empirikus-valóságos, pszichológiailag leírható és megmagyarázható gondolatoktól elválasztja" (230.)

Az osztálytudatnak akkor van társadalomformáló jelentősége, ha az osztály objektív helyzete lehetővé teszi a társadalom teljességének áttekintését és az

osztály érdekeinek megfelelő megszervezését. "...egy meghatározott társadalmon belül, a termelési folyamatban betöltött meghatározott helyzet nézőpontjából felfogható-e egyáltalán a társadalom gazdaságának totalitása...milyen esetben lehetséges egyáltalában a látszat valóságos átlátása, a totalitással való, valóságos kapcsolatig való eljutás. Ha ugyanis meghatározott osztályhelyzet szempontjából nem tekinthető át az adott társadalom totalitása, ha ezen osztály érdekeinek hozzárendelő végiggondolása nem érinti e társadalom totalitását, akkor ez az osztály csak alávetett szerepet játszhat, sem fenntartó, sem továbbfejlesztő módon nem avatkozhat bele a történelem menetébe...Egy osztály uralomra hivatottsága...azt jelenti, hogy osztályérdekeiből, osztálytudatából kiindulva, képes a társadalom egészét érdekeinek megfelelően megszervezni. A minden osztályharcot végső fokon eldöntő kérdés pedig az, hogy az adott pillanatban melyik osztály rendelkezik ezzel a képességgel, ezzel az osztálytudattal." (231.)

Annak az osztálynak van reális esélye uralma megvalósítására, amelyik tudatosan, helyes osztálytudattal cselekszik. "Osztálytudatuk belső struktúrája szerint azonban még az uralomra képes osztályok sem helyezhetők egy szintre. A kérdés az, hogy mennyire képesek tudatosítani magukban azokat a cselekedeteket, amelyekre uralmuk elérése és megszervezése érdekében szükségük van, és amelyeket a valóságban is elvégeznek, vagyis mennyire 'tudatosan' vagy 'tudattalanul', 'helyes' vagy 'hamis' tudattal hajtják végre a megfelelő osztályok a történelem által rájuk kiszabott feladatokat." (232.)

Bár a prekapitalista formációkban is voltak uralmi pozícióra objektíve alkalmas osztályok, de azzal, hogy a gazdasági érdekek lecsupaszított formában jelennek meg, csak a kapitalizmussal jön létre annak lehetősége, hogy egy osztály tudata valóban átlássa a társadalom totalitását. Két ilyen társadalmi osztály jön létre: a burzsoázia és a proletariátus. "...a kapitalizmusban a gazdasági mozzanatok már nem a tudat 'mögött' rejtőznek, hanem magában a tudatban jelennek meg (igaz, hogy tudattalanul, eltorzítva, stb.). Az osztálytudat a kapitalizmussal, a rendi struktúra megszüntetésével, egy tisztán gazdaságilag tagozódott társadalom megteremtésével, a tudatossá válás lehetőségének szakaszába lépett...Burzsoázia és proletariátus a polgári társadalom egyedül tiszta osztályai; csak az ő létezésük és továbbfejlődésük nyugszik a modern termelési folyamat fejlődésén, csak az ő létezési

feltételeikből kiindulva képzelhető el egyáltalán az egész társadalom megszervezésére irányuló terv.” (233.)

A burzsoázia a társadalomban elfoglalt helyzetéből, érdekeiből következően képtelen a társadalom totalitását átfogni, ugyanakkor érdekei ellen is való ez. “...míg a többi osztály esetében termelési folyamaton belüli helyzetük és az ebből következő érdekek megakadályozzák az osztálytudat kialakulását, a burzsoáziánál mindezek a folyamatok elősegítik azt, erre azonban (lényegéből kifolyólag már kezdettől fogva) az a tragikus sors vár, hogy kibontakozása tetőpontján megoldhatatlan ellentmondásba keveredjék önmagával, és ennek következtében önmagát szüntesse meg. A burzsoáziának e tragikus helyzete történelmileg abban tükröződik, hogy még nem végzett elődjével, a feudalizmussal, mikor már megjelent az új ellenség, a proletariátus; politikailag ez úgy jelentkezett, hogy a társadalom rendi szervezetei elleni harcot olyan ’szabadság’ nevében folytatta, amely a győzelem pillanatában szükségképpen új elnyomássá változott; szociológiailag abban mutatkozik meg az ellentmondás, hogy bár a burzsoázia társadalmi formája jelenteti meg először a maga tiszta formájában az osztályharcot....a burzsoáziának mégis minden erejével arra kell törekednie, hogy mind elméletileg, mind gyakorlatilag eltüntesse az osztályharc tényét a társadalmi tudatból; ideológiailag e kettősséget abban a jelenségben pillanthatjuk meg, hogy az a burzsoázia, amelynek kibontakozása korábban soha nem létezett jelentőséggel ruházta fel az egyéniséget, az individualizmus gazdasági feltételein, az árutermelés által létrehozott eldologiasodáson keresztül megszüntet minden individualitást....Egyfelől...a kapitalizmus az első termelési forma, amely tendenciájában az egész társadalmat áthatja gazdaságilag, ezért a burzsoáziának feltétlenül képesnek kell lennie arra, hogy ebből a centrális pozícióból a termelési folyamat egészéről (hozzárendelt) tudattal rendelkezzen. Másfelől viszont a tőkés osztálynak a termelési folyamaton belül elfoglalt helyzete, a cselekvését meghatározó érdekek mégis lehetetlenné teszik számára, hogy akár csak elméletileg is uralja saját termelési formáját.” (234.)

Objektíve lehetetlen a burzsoázia számára a totalitás tudati megragadása, mert ezzel saját uralmi helyzetét számolja fel. “A burzsoázia osztályhelyzetének dialektikus és tragikus jellege abban mutatkozik meg, hogy bár nemcsak érdekében áll, hanem

elkerülhetetlenül szükséges is számára, hogy osztályérdekeit minden egyes részletkérdéssel kapcsolatban a lehető legvilágosabban tudatosítsa, ugyanakkor végzetes számára, ha ez a világos tudat az ’egész’ kérdésére kiterjed.” (235.)

A munkásosztály objektív helyzete a termelés rendszerében viszont lehetővé teszi számára, hogy a társadalmi összműködés egészét megragadja tudatilag. “A gazdasági szférához hasonlóan proletariátus és burzsoázia ideológiai területen is egymáshoz szükségképpen hozzárendelt osztályok. Ugyanaz a folyamat, amelyet a burzsoázia a széthullás folyamataként, állandó válságként észlel, a proletariátus számára, bár ugyanígy válságos formában, de erőinek megszilárdulása, a győzelem ugródeszkája. Ideológiailag ez azt jelenti, hogy a társadalom lényegébe való egyre növekvő mértékű belátás, melyben a burzsoázia lassú haláltánca tükröződik, a proletariátus számára ereje állandó növekedését eredményezi....Ezáltal az is világossá válik, hogy miért jelent roppant fontos hatalmi tényezőt – talán a döntés fegyverét egyáltalán – a proletariátus és csak a proletariátus számára a társadalom lényegébe való belátás.” (236.)

Elválnak azonban a proletariátus köznapi, közvetlen és távlati érdekei, s ez akadályozza, hogy az egyes munkások felismerjék a fennálló állapotokon túlmutató érdekeiket. Az egyes személyek szubjektív szándékától függetlenül azonban az osztályhelyzetből következő cselekvés tovább feszíti a kapitalizmus belső ellentmondásait, vagyis a rendszer bomlását segíti elő. “A vulgármarxisták nem vették figyelembe az osztálytudatnak a proletariátus osztályharcában betöltött, egyedülállóan sajátos funkcióját (t.i. hogy egyszerre kell a napi érdekeket és a totalitás szem előtt tartva gyakorlati harcot folytatni, T. L.), és a nagy elvi harc helyébe, mely az objektív gazdasági folyamat végső kérdéseit érinti, a kicsinyes ’reálpolitikát’ állították. Természetesen a proletariátusnak is a pillanatnyi helyzet adottságaiból kell kiindulnia. Más osztályoktól abban különbözik azonban, hogy nem állapodik meg a történelem rész-eseményeinél, nem azok után kullog, hanem ő maga jelenti a hajtóerők lényegét, és cselekvően avatkozik bele a történelmi fejlődésfolyamat középpontjába.” (237.)

Kardinális kérdés, hogy az osztály az adott pillanatban helyes osztálytudattal rendelkezik-e vagyis elméletben és gyakorlatban összekapcsolni képes-e a totalitás elemeit egésszé. “A proletariátus főlénye a... burzsoáziával szemben kizárólag abban rejlik, hogy a társadalmat, centrumából kiindulva,

összefüggő egészként ismerheti meg, ezért centralisan, a valóságot megváltoztatva képes cselekedni; hogy osztálytudata számára elmélet és gyakorlat egybeesik, és ezért saját cselekvését tudatosan mint döntő mozzanatot dobhatja a történelmi fejlődés mérlegére. Amikor a vulgrámarxisták szétszakítják ezt az egységet, elvágják azt az ideget, amely a proletár elméletet és gyakorlatot egységbe fűzik....A proletariátus esetében...az ilyen (hamis) tudat nem csupán ezekkel a (polgári) ellentmondásokkal terhes, hanem ellene szegül azon cselekvés szükségszerűségének is, amelyet a proletariátus gazdasági helyzete – függetlenül attól, hogy mit gondol erről – megkövetel. Állandóan növekszik a dialektikus ellentmondás az objektíve-gazdaságilag szükségszerű proletárcselekvés és a vulgrámarxista (polgári) elmélet között. A helyes, illetve hamis elmélet elősegítő, illetve gátló jelentősége növekszik, amint a döntő cselekvés ideje közeleg az osztályok háborújában....ha bekövetkezett a kapitalizmus végső válsága, a forradalom (és ezzel együtt az emberiség) sorsa a proletariátus ideológiai érettségétől, osztálytudatától függ.” (238.)

De nem a polgári elmélet teremtette hamis tudat jelent problémát, hanem az, hogy a tudat a mindennapi szinten nem képes egységként kezelni a világot, annak egyes mozzanatait tekinti csak fontosnak. Itt konkrétan a gazdasági osztályérdekek (a közvetlen) és a politikai osztályérdekek (a távlati, transzcendentáló) elválása a jelenti az igazi nehézség. “Amilyen egyszerű a dolog lényegét tekintve a proletariátus számára osztályhelyzet és osztálytudat kapcsolata, éppannyira nagy akadályok állnak a valóságban e tudat megvalósulásának útjában. Itt elsősorban a tudaton belüli egység hiánya jön számításba. Bár a társadalom önmagában szigorúan egységes....az emberi tudat...számára nem egységként, hanem egymástól elkülönült dolgok és erők sokféleségeként jelenik meg. A proletár osztálytudat legszembetűnőbb és következményeiben legsúlyosabb szétszakítottsága a gazdasági és politikai harc elválásában jelenik meg...a proletariátus számára a történelem a társadalom tudatos átalakítását tűzte feladatul, osztálytudatában dialektikus ellentmondás keletkezik a közvetlen érdekek és a végcél, az egyes mozzanatok és az egész között.” (239.)

A proletárcselekvés számára a nehézséget az okozza, hogy ha tudatosodik benne történelmi küldetése, akkor látja, hogy vagy partikuláris anyagi helyzetét javítja vagy megszünteti önmagát egy jövőbeni jobb

helyzet érdekében. Ezt a dilemmát kellene megoldani. “A folyamat egyes mozzanatait, a konkrét helyzet a konkrét követelményekkel együtt ugyanis a lényegét tekintve jelenbeli, a kapitalista társadalmon belüli, a kapitalizmus törvényeinek és gazdasági struktúrájának alávetettek. Csak akkor mutatnak túl konkrétan és tudatosan a kapitalista társadalmon, akkor válnak forradalmivá, ha a folyamat totális szemléletébe illeszkednek bele, és a végcéllal kerülnek kapcsolatba. Ez azonban szubjektíve, a proletariátus osztálytudata számára annyit jelent, hogy magában a tudatban jelenik meg a közvetlen érdek és a társadalom egészére gyakorolt objektív hatás dialektikus kapcsolata...a proletariátus forradalmi győzelme tehát, megint csak a korábbi osztályokétól eltérően, nem az osztály társadalmilag adott létének közvetlen megvalósítása, hanem, mint ezt már a fiatal Marx is felismerte, és erőteljesen hangsúlyozta: önmegszüntetése.” (240.)

Az alapkérdés az, hogy létezik-e olyan helyzet, amikor a közvetlen és távlati érdek azonossága tudati szinten is belátható? “Ami a többi osztálynál osztályérdek és társadalmi érdek, egyéni tett és annak társadalmi következményei közti ellentétként a tudat külső korlátjának tűnt, itt – mint a pillanatnyi és érdek és a végcél közti ellentét – a proletár osztálytudat immanens tulajdonságává válik. E dialektikus kettősség belülről történő meghaladása jelenti a proletariátus külső győzelmének lehetőségét az osztályharcban. Éppen e kettősség vezethet el annak megértéséhez, hogy...az osztálytudat nem egyes proletárok, vagy összességük (tömegpszichológiai) tudata, hanem az osztály történelmi helyzetének tudatossá vált értelme.” (241.)

Mivel a közvetlen és távlati érdek normális esetben ellentmond egymásnak, ezért az ellentmondás két pólusán meg kell kettőződnie a munkásosztálynak: a hamis tudattal rendelkező, közvetlen érdekekért fellépő reformista és a helyes tudattal rendelkező, távlati célokért fellépő forradalmi munkásosztályokra osztódnia. Az “opportunizmus” (a revizionizmus) azonosítja az egyének pszichológiai állapotát az osztálytudattal, holott az első a köznapi, a második a transzcendentáló tudat. “Minden opportunizmus forrása abban rejlik, hogy az okozatokból és nem az okokból, a részekből és nem az egészből, a tünetekből és nem magából a dologból indul ki; hogy a részérdekekben....magán- és magáértvalósága szerint a cél felé vezetőt lát; egyszóval, a proletariátus osztálytudatát a proletárok

tényleges pszichológiai tudatállapotával cseréli fel.” (242.)

Az osztálytudat és lelkiállapot egysége a válságokban valósulhat meg: “Minél inkább előrehalad a kapitalizmus gazdasági válsága, a gazdasági folyamat egysége annál világosabban, gyakorlatilag is megragadhatóan jelenik meg...Az összefolyamat egysége kézzelfogható közelségbe kerül.” (243.)

A transzcendentáló érdekeket és tudatot pedig az élcsapat-párt, a kommunista párt hordozza. Az osztálylét napi és távlati mozzanatainak ellentmondásossága az osztálytudat megkettőződését eredményezi és a sikeres osztálycselekvés érdekében a (munkásosztálytól elkülönült) kommunista pártnak kell fellépnie a helyes osztálytudat szervezeti formájaként. “Ha a válság egyes tünetei izoláltan lépnek is fel... ha ennek megfelelően a munkás közvetlen, pszichológiai tudatában megjelenő reflexek izolált jelleget öltenek is, ma már lehetséges és szükséges e tudat meghaladása; szükségszerűségét a proletariátus egyre szélesebb rétegei ösztönösen érzik. Az opportunizmus elmélete... meggátolja a proletár osztálytudat továbbfejlődését a pusztán pszichológiai adottságoktól az objektív összefejlődéshez való adekvátságig....a gazdasági helyzet totalitásának helyes felfogását, a proletariátus helyes osztálytudatát és annak szervezeti formáját, a kommunista pártot irreálisnak, a munkások ’valódi’ (tehát közvetlen, izolált nemzeti vagy szakmai) érdekeivel ellenségesnek, ’igazi’ (pszichológiai) osztálytudatuktól idegen elvként állítja be.” (244.)

A helyes osztálytudat birtokosa az az ágens, amely össze tudja kapcsolni a közvetlen és távlati érdekeket. Mivel erre az egyes munkás a számára nyilvánvaló ellentét miatt nem képes, ezért külsődleges elemre van szükség: ez az osztálytudatot hordozó élcsapat-párt a bolsevik felfogásban.

Emellett azonban létezett egy ortodox marxista, egy revizionista és egy (erős anarchista szellemiséget hordozó) szindikalista elgondolás is. Ezekről korábban részletesen volt szó, itt most csak az osztálytudat-problémával kapcsolatos aspektusokat érdemes kiemelni.

Közös és döntő jelentőségű elem az ortodox marxizmusban és a revizionizmusban a tudatot meghatározó lét egységesnek és ellentmondásmentesnek tekintése (sem a létben, sem a tudatban nincsenek ellentmondásos mozzanatok). Az ortodoxia a léthez közvetlenül a transzcendentáló tudatot, a revizionizmus a reformista-empirikus tudatot kapcsolja. Ezzel az

egységgel szakítanak a szocializmus forradalmi irányzatai. Emellett az ortodoxia és a revizionizmus abból a marxi megállapításból, hogy “Egy társadalmi alakulat nem pusztul el mindaddig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyek számára elég teret nyújt, és új, magasabbrendű termelési viszonyok sohasem lépnek helyébe, amíg azok anyagi létfeltételei magának a régi társadalomnak méhében ki nem fejlődtek. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha alaposabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis keletkezõben vannak.” (245.), az “anyagi feltételek már” meglétének szükségességéből indul ki, míg a forradalmi irányzatok abból, hogy ezek az “anyagi feltételek keletkezõben vannak”

A szindikalizmus és a bolsevizmus közös, az előző két iskolától megkülönböztető sajátossága a munkásosztály objektív érdekeiben rejlő kettősség felismerése, annak belátása, hogy ami elméletileg-logikailag elgondolható, az a mindennapi gyakorlatban nem szükségképpen működik, sőt, a gyakorlat tanúsága szerint ténylegesen nem is működik. Az a kérdés, hogy miként lehet az objektív léthelyzet ellentmondásosságát a mindennapi gyakorlatban az osztályharc révén feloldani, a közvetlen és távlati érdekek közötti ellentmondást érzékelő empirikus tudatot egységessé tenni. Mindkét irányzat egyúttal a szocializmus győzelme utáni időre halasztja a szocializmus anyagi feltételeinek teljes megteremtése feladatát is. Más megoldást kínálnak mind a tudati probléma megoldása, mind az anyagi feltételek megteremtése terén. A kulcselem a tömegek illetve egy tudatos elit szerepe.

A szindikalizmus libertarianizmusa és antietatizmusa miatt a megoldást a munkásosztály egészének öntudatra ébresztését jelentő gazdasági osztályharcban találja meg, miközben azt reméli, hogy az action direct, a közvetlen akció egy ponton általános sztrájkba megy át. Az action direct hordozza a munkásosztály tudatának közvetlen, mindennapos, empirikus érdekekkel teli részét, az általános sztrájk pedig a távlati érdekeket, célokat. Az általános sztrájk létrejötté a közvetlen akciók által biztosított, csak hogy a közvetlen akciók sosem transzcendentálnak, mutatnak túl az adott viszonyokon. Ezért az általános sztrájk, mint Pallas Athene Zeusz fejéből, egyszer csak valamilyen misztikus oknál fogva kipattan: hirtelen testet ölt az

általános, távlati érdek, cél. Az általános sztrájk az a cselekvő ágens, amely a távlati célokat, a transzcendentálást hordozza. Az általános sztrájjal áthidalódik a közvetlen és távlati érdekek közötti ellentmondás. Az action direct és az általános sztrájk létrehívja a munkásosztálynak azokat a szerveződési formáit, amelyek azután tudatos erőfeszítéssel megteremtik a szocializmus anyagi feltételeinek teljességét. Az ellentmondás feloldását csak olyan gyakorlati cselekvés végezheti el, amely valamennyi munkás együttes, közös aktusa, mert ha nem ez történik, akkor egy új uralkodó osztály kerül hatalomra. A revizionista szociáldemokrata pártok a közvetlen érdekeket követve per definitionem alkalmatlanok az érdekek két szintjének összekapcsolására és tevékenységükkel emellett még hamis illúziókat is keltenek gátolva a munkásosztály tudatában meglévő ellentmondás megszüntetését.

A bolsevizmus más utat kínál az ellentmondás feloldására. Ami az anarchoszindikalizmusnál az általános sztrájk, az a bolsevizmusnál az élcsapat-párt. A különbség csupán formai. Az általános sztrájkhoz éppúgy emberek kellene, mint az élcsapat-párt működéséhez. Az általános sztrájk esetében előfeltételezik, hogy valami misztikus ok egyszerre csak az általános sztrájk szükségességének tudatával tölti el a munkásosztály valamennyi tagját, a bolsevizmus esetében szintén valamilyen misztikus ok (konkrétan a problémák következetes végiggondolása az erre alkalmas kiválasztott kevesek által) toborozza a pártkatonákat.

Amikor Szabó Ervin az osztályharc problémájával foglalkozik, akkor e harc igazi okának nem a tőkés termelés immanens fejlődéstendenciáiban rejlő antinómiák komplex rendszerét, hanem az elosztás anomáliáit tekinti két értelemben is: egyrészt mint a többlettermék feletti rendelkezési lehetőségektől való megfosztottságot (az öngazgatás eleme), másrészt mint a javak egyenlőtlen elosztását (a gazdagság kevesek kezében halmozódik fel). Mint már volt szó róla, az áru kettős természetében rejlő ellentmondást és ennek következményeit (a válságokat és a termelés anarchisztikus jellegét) nem teszi elemzése szerves részévé. Ez végső soron oda vezet, hogy mivel a tőkés termelés fejlődéstendenciái nem rontják, hanem javítják a munkásosztály pozícióit az 1890-es évek és az I. világháború közötti időszakban, s ez az osztályharc mérséklődése irányában hat, de Szabó Ervin számára az erre adott revizionista-reformista válasz és az élcsapat-proletárdiktatúra koncepció egyaránt elfogadhatatlan (246.), (anarcho)szindikalizmusa pedig a mozgalmi gyakorlatban nem váltja be hozzá fűzött reményeit, nem talál sem elméleti, sem

gyakorlati megoldást a munkásság közvetlen és távlati érdekei és céljai közötti szakadék áthidalására. Így számára a szocializmus olyan morális céllá válik, aminek megvalósításához az anyagi feltételek adottak vagy egyre erőteljesebben létrejövőben vannak, de hiányzik a munkásosztály forradalmi elszántsága közvetlen napi érdekeltsege miatt. A szocializmus erkölcsi imperativusszá lesz azért, mert a kapitalizmus változásai történelmi materializmus felfogásával összhangban csak lehetségessé teszik a rendszer felszámolását, de e lehetőség realitássá válásához hiányzik a tudatos társadalmi cselekvő, a szocializmust teremteni akaró proletariátus, akinek napi anyagi érdekei összekapcsolódnának távlati érdekeivel.

Szabó Ervin számára az osztályharc és osztálytudat két szempontból fontos: az öngazgatásra képes és kész munkások e folyamatban válnak alkalmassá arra, hogy maguk intézzék ügyeiket; ez a folyamat az, ami kitermeli osztályharcos elszántságukat, ami egy ponton az általános sztrájkba csapva megteremti a szocialista társadalmat.

Az osztályharcban kapcsolatban négy lényeges gondolatot fogalmaz meg "A szocializmus" című, a Társadalomtudományi Társaságban 1904-ben tartott előadásában. (247.). Itt csak egy utalás van arra, hogy foglalkoztatná az empirikus, mindennapi és a transzcendentáló célok és tudat kettőségének problémája.

Mindenekelőtt a munkásosztály elemi érdeke, hogy a termelőeszközöket társadalmi tulajdonba vegye, mivel ez biztosítja számára a javak igazságos elosztását és az önrendelkezést: "Kiindulva abból a tételből, hogy a termelés és megosztás folyamatában elfoglalt helyzetük szabja meg az emberek csoportjainak – az osztályoknak – viszonyát egymáshoz...a történelem nem ismer példát arra, hogy egy osztály önként mondott volna le a gazdasági és társadalmi rendben elfoglalt helyzetéről...a munkásosztály...a tőke magántulajdonán alapuló mai társadalmi rendet a tőke köztulajdonán alapuló szabad kooperációs társadalmi renddel akarja helyettesíteni...boldog és tökéletes élet nem várható mástól, mint a társadalom mindenkorai célszerű rendje megállapította összeműködés önkéntes létesítésétől..." (248.). A "gazdasági és társadalmi rendben elfoglalt" kedvező vagy kedvezőtlen helyzet természetesen az anyagi és egyéb javakból való részesedést is jelenti, de ugyanígy jelenti a "szabad kooperációt" az "összeműködést", vagyis a termelőeszközök feletti közös rendelkezést. Szabó Ervinnél ez utóbbi mozzanat legalább annyira fontos, mint az előbbi, mivel az öntudatos, tevékeny

ember az ő számára alapérték, s ennek előfeltétele az ilyen ember létrejöttét megakadályozó feltételek felszámolása.

A másik fontos gondolat a társadalmi változások emberi tevékenységgel való kikényszerítése: "...egy osztály...mindenkor csak az alávetett osztály békés vagy erőszakos kényszere előtt hajolt meg." (249.)

A harmadik és negyedik mozzanat az osztályharc munkásosztály nevelésével kapcsolatos rendkívül fontos funkcióit hangsúlyozza: az egyik a szolidaritás, a másik a saját cselekvőképességbe vetett hit kialakítása terén játszott szerep.

"..ez az öntudat mi egyébből áll, mint a társadalmi szolidaritás érzéséből, hogy egész életünk, születésünktől kezdve halálunkig, minden megnyilvánulásával a legszorosabban föltételezve van a többi ember életétől, azok minden cselekvésétől...", mondja a szolidaritás szükségességéről. (250.) "Az, hogy az osztálytudatos proletárság nem apellál az uralkodó osztályok jó szívére, nem az államhatalom engedékenységére, hanem ellenkezőleg, bizalmatlanul fogad mindent, amit önként adnak... az osztálytudatos proletárságnak ez a taktikája az emberi tökéletesség legnemesebb forrásainak: az önerőbe vetett hitnek, a saját munka értéke tudatának, az öntevékenységnek fénysugarát lopja be az osztálytudatos proletárság szívébe." (251.) A hangsúly itt az öntevékenység képességbe vetett hit, az önbizalom kialakulásán van.

Gondolkodásának középpontja az itt megfogalmazott szocializmus-felfogásban az öntudatos, cselekvő ember, aki megismer, felismer, önbizalommal eltele cselekszik és összeműködik másokkal. Ezt a középpontot nevéen is nevezhetjük: az osztályharc a társadalmi öngazgatásra való felkészülés mindennapi terepe. Ebből következik, hogy a szocializmus nem más, mint olyan berendezkedés, ahol a társadalom tagjainak összessége közösen hozza meg az élet minden területével kapcsolatos valamennyi döntést.

Az osztálytudat kettősségének problémáját Szabó Ervin érzékeli akkor, amikor a szocializmusról szóló előadását készíti. "Amily kétségtelen, hogy a gazdasági fejlődés szükségessé teszi majd a szocialista társadalmi rendre való átmenetet, épp annyira bizonyosnak látszik, hogy minél több szál köti a munkásosztályt az uralkodó osztályok gondolkodásához, minél erősebb benne azoknak felfogása jóról és rosszról, szabadról és tilosról, hasznosról és károsról, vagyis erkölcsi, jogi,

tudományos ideológiája minél közelebb áll az uralkodó osztályok ideológiájához, - annál nehezebb lesz az átmenet, és annál több gyermekbetegséget kell majd az új társadalmi rendnek elszívnia. Ebből az következik, hogy a munkásosztálynak idejekorán kell lelkileg hozzáalkalmazkodnia a jövő rendhez. Hogy annak gazdasági rendjét ne kényszernek érezze, hanem az új összeműködés szabad akarató cselekvésének tudja, - ahhoz az kell, hogy lelke lehetőleg már most megteljen azokkal a képzetekkel, érzésekkel, azzal az öntudattal, amelyet teljesen ugyancsak a szocialista társadalom fog kifejleszteni, de amelyre való készség, ha nem lesz meg benne, az átmenet csakugyan rendkívül nehéz lesz, és talán súlyosabb küzdelmeket követelne majd maga a munkásosztály egy része, mint az uralkodó osztályok ellenében." (252.)

Marx-Engels válogatása első kötetét az "A kommunista kiáltvány"-nyal indítja. (253.) Az e munkához írott "Bevezetés"-ében szerepel a következő bekezdés: "A társadalmi viszonyokat a gazdasági termelés viszonyai szabják meg s minden ember helyzetét a termelési processzusban elfoglalt helye. Az egy társadalmi helyzetben levők együtt osztályt alkotnak, az osztályok érdeke a jövedelemnek az egyes osztályok közt egyenlőtlen megoszlása folytán egymással ellentétes. Érdekeik megóvására az osztályok egymás ellen harcolnak. A történelem osztályharcok története." (254.) Az osztályhelyzet a termelésben jön létre, de az osztályok egymás elleni harcának alapja az elosztásban való ellenérdekeltség. A gondot az jelenti, hogy magának Szabó Ervinnek is problematikus a munkásosztály elnyomorodásáról szóló marxi tan (Bevezetés az "Adalékok a nemzetgazdaságtan bírálatához"-hoz), ami par excellence az elosztásra vonatkozik. Ha a munkásosztálynak a javából való részesedési pozícióit javítani lehet, akkor az osztályharc háttérbe szorul. Márpedig a kapitalizmusnak abban az időszakában, amikor Szabó Ervin a szocializmus hívévé vált, pontosan ez történt: különböző okok miatt a munkásosztály helyzete javult (hogy ez a javulás hogyan viszonyult a gazdasági növekedés mértékéhez, az itt nem vizsgálható külön kérdés). Ezzel a munkásosztály kapitalizmusellenességének egyik – és a munkások számára feltehetően legfontosabb – oka kérdőjeleződött meg.

Marxnál és Engelsnél már a Kommunista kiáltványban jóval bonyolultabb az osztályharc megalapozásának problémája. A termelési viszonyokban gyökerező totális bérmunkás-létet

tekintették a proletariátus szükségszerű kapitalizmus-ellenessége okának és nem csupán az elosztás igazságtalanságát (arról nem is beszélve, hogy a 'kizsákmányolás' forrása nem e meg nem fizetett munkaerő, hanem a meg nem fizetett munka, ami nélkülözhetetlen a termelés bármilyen célú bővítéséhez). Ha pedig e komplex összefüggésrendszer egyik eleme: a jövedelmi helyzet változik csupán, akkor ez még nem szünteti meg az osztályellentétet és osztályharcot. Az természetesen más kérdés, hogy az egyes embert konkrétan milyen módon befolyásolja jövedelmi helyzete. Mindenesetre Marxnál és Engelsnél a jövedelmi egyenlőtlenségek a munka elidegenültségének és az emberi szabadság felszámolásának szerves következményei. A probléma lényege a munkások elosztással kapcsolatos közvetlen érdekei és az elidegenedéssel és szabadsággal összefüggő érdekei közötti kapcsolat (sosem volt) egységének megbomlása. A forradalmi elszántság hiánya nem a "hamis tudatból", hanem a munkáslét belső ellentmondásából fakad. Szabó Ervin több munkájában is foglalkozik a szocialista mozgalom 20. század elejére a proletariátus elosztási pozícióinak javulására reakcióképpen kialakult három nagy áramlatával: az ortodox marxizmussal (ekkor még inkluzíve a bolsevizmussal is), a reformizmus felé hajló szociáldemokráciával és a(z anarcho)szindikalizmussal.

A három irányzatot elméleti igénnyel az "A munkásmozgalom 1903-ban" című tanulmányában elemzi. (255.) Írásának bevezető része létrejöttük okait igyekszik feltárni. Álláspontja szerint a Kommunista kiáltványban és más írásokban kifejtett marxista koncepció lényege az, hogy a kapitalizmus belső ellentmondásai egyrészt eljuttatják a rendszert a működésképtelenség állapotához, másrészt ezzel párhuzamosan pont ezeknek az ellentmondásoknak a hatására egyre inkább osztálytudatosává válik a proletariátus, ami egy ponton a szocializmus létrejöttéhez (megteremtéséhez) vezet. A szocialista mozgalom tapasztalatai azonban azt mutatták, hogy az osztálytudat létrejötte és a kapitalizmus fejlődése között fáziskülönbség van: miközben a szocializmus anyagi feltételei létrejöttek, a tudatiak nem, ezért az osztálytudatot egy kisebbségnek, a pártnak kell képviselnie, amely a kapitalizmust megdöntve kisebbségi kormányzatot: a proletárdiktatúrát hozza létre. Ez a szociáldemokrácia ortodox vonulata. (256.) A revizionista áramlat viszont Szabó Ervin szerint abból a felismerésből táplálkozik, hogy a kapitalizmus immanens fejlődéstörvényei nem a

végző összeomlás irányában mutatnak és mivel a legális szociáldemokrata pártok társadalmi támogatottsága növekszik (ami a munkásosztály tudatosává válásának is jele számszerű gyarapodása mellett), a politikai hatalom fokozatos meghódításával kell a kapitalizmus viszonyai között is elérhető célokat megvalósítani. (257.)

A szociáldemokrácia e két vonulatával szemben jön létre a szindikalizmus. Ez Szabó szerint abból indul ki, hogy a kapitalizmus objektív fejlődésének ütemétől nem szakad le a munkásság öntudatosodási folyamata, s ez az osztálytudatos proletariátus "a kapitalista gazdasági rend kebelében kezdi megalkotni gazdasági és társadalmi helyzetének sajátosságaiából kinövő csírait a jövő gazdasági és társadalmi szervezési formáinak, amelyek, bár nem mindig az osztálytudatos proletárságnak alkotásai, maguktól – éppen objektív tények erejével – ébresztik fel új milliókban a kapitalista renddel való ellentétes érdekük tudatát – az osztálytudatot." (258.)

Mind az ortodox, mind a revizionista áramlat a proletárdiktatúra illetve a "munkásállam" gondolatával egy új osztály, az intellektuelek vezető osztálya uralmát alapozza meg. "...kifejlődik az osztályok eltörléséért harcoló munkásosztály kebelében egy új osztály: az intellektueleké. Ez nem a munkásosztályból rekrutálódik – mert az a mai társadalomban lehetetlen –, hanem a polgári osztályból. A szocialista választótömegek erősödésével mindinkább erősödik a parlamentekben, és ezzel függetlenedik a munkásosztálytól, akaratát rákényszeríti. Ilyenformán sajátos osztályérdekei fejlődnek ki – a munkásság osztályérdekével ellentétben: az, hogy fölszabadulván a tőkésosztály uralma alól, az intellektuelek vezetése alá kerüljön a munkásság." (259.) Ez klasszikus anarchista érvelés, szinte szó szerinti megismétlése Bakunyin államisággal kapcsolatos elgondolásának. (260.)

Az ortodoxia a kapitalizmus immanens fejlődéstendenciáira és az osztálytudat kialakulatlanságára, a revizionizmus és a szindikalizmus a gazdasági tendenciák változására és az osztálytudat egyre szélesebb körű elterjedésére épít. Mindhárom irányzat azt a társadalmi szituációt érzékeli, amiben a gazdasági helyzet és az osztálytudat eredetileg tételezett marxista egysége nem jön létre, csak a hangsúly kerül az elsőnél a szubjektív, a második és harmadik esetében az objektív oldal problémáira. A marxizmusra hivatkozó ortodoxia és revizionizmus az

államhatalom megragadásának fontosságát hangsúlyozza, a szindikalizmus viszont anarchista tradíciókra támaszkodik, így az első kettő centralista-etatista alapállású, az utóbbi számára az öngazgatás az egyetlen üdvözítő út (amire a munkások osztálytudatosságuknál fogva elvileg alkalmasak). Az ortodoxia és a revizionizmus egyaránt elválasztja egymástól a munkásosztályt és az osztálytudatot hordozó elitet, a szindikalizmus viszont minden probléma megoldását a munkásosztály egészének osztálytudatossá válásában látja, ami feleslegessé tesz mindenféle elitet.

Magukat a szindikalistákat e tanulmányában “antiminiszterialistáknak” (261.) nevezi. A szindikalizmust pedig így jellemzi: “...a munkások...a mindennapi gazdasági harc folytonos, változatos, közvetlen befolyása alatt élő osztálytudattal, az önfegyelműzés, a szolidaritás, az önfeláldozás szocialista érzelmeivel teltek meg, melyeket mindennap – mert hisz mindennapi életük maga folytonos gazdasági harc – gyakorolniuk kell. És a szakegyletek, ezen nevelő iskolák mellett – ugyancsak a munkásság saját kezdeményezéséből, saját erejéből, önmaguk vezetése alatt és saját közvetlen szükségleteik kielégítésére – nem nyereszkesedésre – keletkeznek szövetkezetek, az ugyancsak a tagok szükségletei számára termelő jövő szocialista iskolái...Saját műveik mindennapi közvetlen hasznait élvezve a munkástömegek megtelnek önbizalommal. Érzik saját erejüket...az új gazdasági alakulatok eszmei tükröződéseit önállóan tovább építik, az egész munkásosztály felszabadítási harcának eszméjében tudatosan csúcsosodik ki (a szocializmus, T. L.)” (262.) A munkások gazdasági önszerveződésai, amik a mindennapi életben folyamatos gazdasági harcot folytatnak a tőkével, egyrészt létrehozzák a jövő szerveződési modelljeit, másrészt erősítik az osztálytudatot. E megszülető szerveződési modellek öngazgatóak (“önmaguk vezetése alatt” működnek). A mindennapi küzdelemből szükségképpen következő és az öngazgatás eszméjét a gyakorlatban megvalósító általános sztrájk a végső harci eszköz, amit a munkásosztály alkalmaz. Az általános sztrájk a különböző termelési és földrajzi területeken dolgozó munkások spontán módon összekapcsolódó átfogó munkabeszüntetése, ami megbénítja a tőkés termelést. (263.) A marxista ortodoxiával és a revizionizmussal szembeni igazi jelentősége abban rejlik, hogy “politikai vezéreik mellett, akik nagyobbára nem munkások, maguk a munkástömegek is részt kérnek maguknak a

felszabadítási harcban.” (264.), vagyis az öntevékenységekben.

Szabó Ervin abból indul ki, hogy a szocialista munkásmozgalom alapproblémája a tőkés gazdaság fejlődéstendenciái és a munkásosztály tudatossága közötti szakadás. E szakadást másként értelmezi a marxista ortodoxia és másként a revizionizmus és szindikalizmus. Ez utóbbiak között a lényegi különbség abban rejlik, hogy a revizionizmus tudomásul veszi a munkásság osztálytudatának közvetlen napi érdekekhez kötöttségét, a szindikalizmus viszont nem: a munkások önszerveződése a gazdaság területén tudatosítja az osztályérdekek antagonizmusát, s ez a szocializmus akarásához vezet. Ez az önszerveződés pedig a jövő öngazgatásának hordozója szemben az ortodoxia és a revizionizmus etatizmusával és elitizmusával. A vázolt képben szindikalista (gazdasági harc és a gazdaságban létrejövő szervezeti formák) és anarchista (öngazgatás és a politikai állam mellőzése) elemek egyaránt keverednek.

Későbbi írásaiban már összemosódik a marxista ortodoxia és a revizionizmus a “szociáldemokrácia” kifejezésben, míg a szindikalizmus alapvetően a szakszervezetekhez kapcsolódik: a kérdés Szabó Ervin számára a politikai és a gazdasági harc közötti viszony. De nem arról van szó, hogy a politika a transzcendentáló, a gazdasági a közvetlen, mindennapi érdekekért folytatott küzdelem terepe lenne vagy fordítva, hanem arról, hogy mindkét területen egyaránt lehet közvetlen, mindennapi és távlati célokért, érdekekért tenni.

Éppen ezért Szabó Ervin többszöri nekifutásra sem tud állást foglalni abban a kérdésben, hogy a szociáldemokrácia (a gazdasági harc alárendelése a politikai-parlamentinek) vagy a szakszervezetek (a politikai-parlamentin alárendelése a gazdaságnak, esetleg annak teljes elutasítása) tevékenysége visz közelebb a szocializmushoz. Mindkét irányzatban érzékeli a közvetlen napi érdekek és a hosszútávú célok közötti ellentmondást, hogy a munkások élet és munkakörülményeinek javulása miatt bekövetkezett osztályharcos forradalmiság lanygulásának problémájával nem tud mit kezdeni. A nehézség megoldására csak utópikus elképzelése van: a közvetlen akció osztályöntudatosító hatása, ami egy misztikus pillanatban általános sztrájkba csap át.

A “Szindikalizmus és szociáldemokrácia” (265.) című írásában gondolatmenete kristálytisztá. Európában a termelés tőkés rendszere erőteljesen

hódit teret, ezzel létrehozta a munkásosztályt: “kapitalizmus nélkül ipari bérmunkás proletariátus sincsen”. (266.) A történelmi materializmusnak azt az alapgondolatát, hogy a gazdaság viszonyai határozzák meg azokat a lehetséges politikai formákat, amelyek között a társadalom működik, érvényesnek kell tekinteni. Mégis vannak olyan országok, ahol a munkásmozgalom elsősorban a szociáldemokrácia dominanciájával szerveződik, vagyis politikai pártként jelenik meg, míg más területeken erős munkáspártok nincsenek, viszont a munkásmozgalom szakszervezeti-szakmai alapon, a termelés területén szerveződik meg. Ennek oka, mondja Szabó, hogy vannak országok, ahol “egy gazdasági típus tökéletesen érvényesül úgy, hogy a megelőző típus maradványait teljesen kiküszöbölte és a reákövetkezőnek első hajtásait még nem engedte kicsírázni.... Ily időkben látjuk, hogy egyes politikai formák, az állam, a kormányhatalom, a törvényhozás bizonyos berendezése, amelyről azt szoktuk mondani, hogy meghatározott gazdasági viszonyok tipikus kifejezői és egy bizonyos osztály politikai uralmának tipikus formái, hogy ezen politikai formák szintén tisztán és következetesen keresztültörnek magukat.” (267.) Ilyen Nagy-Britannia és Franciaország. A többi területen viszont “egy társadalomban különböző gazdasági típusok vannak meg egyszerre...az uralkodó kapitalista ipari termelés mellett a feudális rend maradványai fönállanak, holott már egy következő gazdasági szervezet csírái is kifejlődnek...” (268.), s ezzel összhangban keverednek egymással a politikai rendszer különböző típusai “...a legkülönbözőbb osztályok osztozkodnak a politikai hatalomban...a legkülönbözőbb osztályok gyakran idegen, sőt ellenséges érdekek és küzdelmek szolgálatában állnak.” (269.)

Ez az összefüggésrendszer azt eredményezi, hogy “mindazokban az országokban, amelyekben maga a burzsoázia irányadó befolyást gyakorol a kormányra, parlamentáris-politikai munkásmozgalom csak átmenetileg vagy alig fejlődött ki; mindenütt ellenben, ahol a feudális nagybirtok és a hivatalnokbürokrácia az uralkodó, többé-kevésbé erős szociáldemokrata mozgalom képződött. Közelebről: ahol maga a burzsoázia teremtette meg gazdasági érdekeinek s társadalmi érvényesülésének politikai szerszámaikat...a munkásság hivatása nem lehet más, mint az, hogy mint gazdasági osztály alakuljon meg és érvényesüljön. Az általános politikai szabadságjogok, amelyeknek az állam minden polgára részese volt, lehetővé tették ezt neki. Sajátos, a gazdasági helyzetből folyó eleven

ideológia természetesen csak akkor fejlődhet ki, ha mint különálló gazdasági osztály, amely az összes többi osztályoktól gazdasági és társadalmi körülményei által szigorúan el van választva, és amely a gazdasági érdekelletétek tudatára ébredt, kialakult.” (270.)

Ahol tehát a polgárság elég erős volt ahhoz, hogy kiépítse saját politikai rendszerét, ott a munkásoknak nem feladatuk a polgári politikai jogokért küzdeni, e jogok mindenki számára élvezhetővé váltak a sikeres polgári forradalmak eredményeként. E jogok lehetővé teszik, hogy a munkásosztály önmagát különálló gazdasági osztályként ismerje fel, amely saját gazdasági érdekekkel rendelkezik. Ehhez a gazdasági konfliktusok és az ezekhez kötődő szervezeti formák vezetnek el, vagyis itt nem olyan szociáldemokrata pártok vannak, amelyek feladata a burzsoázia érdekeit biztosító politikai keretek kiépítése, hanem e keretek között olyan szervezetek megteremtése, amelyek világossá teszik az érdekelletét a munka és a tőke között.

Ebből a gondolatból következik, hogy a politikai feltételek különbözősége és a különböző osztályok egymás melletti léte az ipari bérmunkások számára más feladatokat szab meg, ami különböző működési formákat tételez fel. Nem mondja ki nyíltan Szabó Ervin, de ez azt is jelenti, hogy a szociáldemokrata pártok szükségképpen csak reformokért küzdhetnek, mert ez teremti meg a gazdasági összeütközések jogi kereteit és a gazdasági érdekek felismerését, ami a társadalmi forradalom előfeltétele. Ezzel szemben a szakmai és szakszervezetek, a szindikalista mozgalmak, mivel a polgári osztályok politikai céljaiért már nem kell küzdeniük, szükségképpen közvetlenül a gazdasági összeütközésekre, a közvetlen akciókra és az általános sztrájkra, vagyis a társadalmi forradalomra koncentrálnak erőfeszítéseiket. A szindikalizmus ebben a gondolatmenetben par excellence forradalmi irányzat.

Mivel a szocializmus mint társadalmi berendezkedés csak akkor jöhet létre, ha a tőkés rendszer teljes egészében kifejlődött és létrehozta a munkásosztályt is, ezért kérdés, hogy milyen módon lehet ezt a folyamatot siettetni, folytatja Szabó Ervin a gondolatmenetet. Gazdasági, politikai és intellektuális téren vannak olyan jelenségek, amelyek a szocializmus felé való fejlődés szempontjából jelentőséggel bírnak. (271.)

Gazdasági téren az alapvető a gyárpar gyors fejlődése és a fejlődés ütemének felgyorsítása. Mivel e fejlődés alapja a konkurencia elleni küzdelem, e harc egyik igen fontos eleme pedig az osztályharc, ami a munkások helyzetének alakításával erőteljesebb fejlődésre (a termelékenység technológiai eszközökkel történő növelésére) ösztökéli a tőkét és ami növeli a munkások táborát és harci kedvét. Ezt a folyamatot állami védelmi eszközök (szubvenciók, védővámok) lassíthatják, de a munkásoknak elemi érdekük, hogy élethelyzetük közvetlen javítása mellett osztályharcot folytassanak a tőkés viszonyok minél szélesebb körű és gyorsabb elterjedése érdekében is. Ennek az osztályharcnak egyszerre eszköze a gazdasági és a politikai küzdelem.

Ezt a kérdést részletesen tárgyalja a “Szabadkereskedelem és védővám – Karl Marxtól, Függelékül: Friedrich Engels cikke ugyanarról” című tanulmányokhoz írott bevezetésében. (272.) Alapkérdése az, hogy az állami beavatkozás különböző eszközei: az adó, a tőzsde, az iparvédelem, a mezőgazdaság, a valutapolitika hogyan értelmezendő helyesen a munkásosztály helyzete szempontjából. Kategorikus álláspontja az, hogy az állami beavatkozást támogató “munkásosztály cselekvő részvétele az iparfejlesztésben nincs hasznára az iparfejlődésnek sem. Mert ha a társadalmi fejlődés mozgatója az osztályharc, akkor kétszeresen mozgatója a gazdasági fejlődésnek; tehát az osztályharc minden csönnesítése vagy elnyomása magának a gazdasági fejlődésnek lassítása vagy elnyomása.” (273.) Mivel a társadalmi küzdelmeket nemcsak a termelés érdekei irányítják, hanem az elosztásé is, ezért a nagybirtok és a tőke érdekeit képviselő “államhatalom irányításában is nem a termelés érdekei a döntők, hanem a jövedelemmegosztásé”. (274.) A “kapitalizmus továbbfejlődésében maga (a tőke) mind teljesebben alkotja meg a szocializmus... gazdasági előfeltételeit”, ezért minden olyan intézkedés, amely a belföldi ipart és mezőgazdaságot védi a versenytől, voltaképpen akadályozza a termelés hatékonyabbá tételét. (275.) Ezzel magasan tartja a belföldi árakat és a tőke profitját. A munkásosztály bizonyos (a legképzettebb és legtudatosabb) csoportjainak lehetősége van arra, hogy e profit egy részét megszerezze bérharcai révén, de ez a társadalom többi rétegének rovására történik. Ezzel bővül a fennálló berendezkedés társadalmi bázisa, s mivel az osztálybéke elemi érdeke a burzsoáziának, ezért az osztályharcot egyrészt a küzdelmek jogi keretek

közé terelésével, “sárga szakszervezetek” létesítésével, másrészt megelőzésével (elsősorban a munkásbiztosítás különböző fajtáit létesítve) tompítja. Az állami beavatkozás a gazdaság működésének, így a szocializmus kifejlődésének mind objektív-gazdasági, mind szubjektív-osztályharcos elemét korlátozza, ezáltal a szocializmus kilátásait rontja. A szabadkereskedelem ezzel szemben lehetővé teszi a termelés kapitalizálódásának szabad kibontakozását és az osztályharcos szellem erősödését. (276.) A szociáldemokrata pártok ezért nem támogathatják a burzsoázia érdekeit szolgáló állami beavatkozást a gazdasági folyamatokba. Ebben az írásban igen erőteljesen jelen van az a felismerés, hogy a kapitalizmus változásai (jelesül a védővámok szinte valamennyi országban történő alkalmazása) gyengítik azt az osztályharcos munkásszellemiséget, ami a szocializmus létrejöttének előfeltétele: a munkásság jövedelmének növekedése kedvéért megbékél a fennálló renddel. A közvetlen érdekeket azonban nemcsak a szociáldemokrata pártok, hanem a szakszervezetek is fontosabbnak tarthatják a távlati céloknál.

A politikát illetően világossá teszi Szabó Ervin, hogy a politika nem azonos a parlamenti akcióval, a parlamentarizmus csak része a politikai küzdelemnek: “Politika alatt ama tevékenységek összességét értjük, amelyek az államnak és szerveinek befolyásolására irányulnak.” (277.) Ez a befolyásolás lehet közvetlen (a parlamenti akciók) és közvetett (a külső nyomásgyakorlás). A szindikalizmus szemére hányja, hogy elutasítja a parlamenti akciókat, mert az állam realitás. A közhatalommal, az állammal kapcsolatban a munkásmozgalomnak kétféle érdeke áll szoros kapcsolatban: az egyik a tömegmozgalom és a szervezkedés szabadságának biztosítása, mert a munkásságnak meg kell szerveznie önmagát azért, hogy kiépíthesse saját intézményeit. A másik a tőkés gazdaság olyan befolyásolása, alakítása ezeknek az intézményeknek a segítségével, ami a szocializmus felé vezet: az életkörülmények lehetséges javítása és a “jövő nagy nevelőintézeteinek” (a szövetkezeteknek, a szakmai szervezeteknek és szakszervezeteknek) kialakítása, “amelyekben a munkásokat a szolidáris cselekvésre, az áldozatkészségre, magukat a közakarat alá rendelésre szoktatják”. (278.) A proletariátus legsajátosabb érdeke a demokratikus szabadságjogok biztosítása azért, hogy létrehozassa saját szervezeteit. Ugyanakkor minden fejlődés alapja a harc. (279.) A szociáldemokrácia alapproblémája, hogy

misztifikálja a politikát: abból indul ki, hogy “az államnak és a közigazgatásnak meghatározott formái az ő győzelmének elengedhetetlen feltételei.” (280.) Az e formák iránti elkötelezettség és a munkásosztály gazdasági érdekei ellentétbe kerülhetnek. Szabó Ervin álláspontja: a munkásosztálynak “gazdasági érdekeiből sohasem szabad egy politikai elv kedvéért hajszálnyit sem engednie, sohasem szabad, hogy valamely, a közhatalom befolyásolására irányuló akciójától elálljon csak azért, hogy ezáltal a burzsoáziának bizonyos politikai ideáljait esetleg meg ne sértse.” (281.) Legyen tehát szó parlamenti tevékenységről, parlamenten kívüli, de politikai célú nyomásgyakorlásról vagy gazdasági küzdelemről, a fontos az, hogy az akciók mindig a munkásosztály saját, más osztályokéra tekintettel nem lévő, azokétól nem befolyásolt érdekeit fejezzék ki.

Az idézett gondolatmenetben a parlamenti politizálás mellett voltaképpen egyetlen érvet sem hozott fel. A parlamenti politizálás és a gazdasági élet folyamatai között adódnak olyan ütközőpontok, amikor a közhatalom szervezetének a kapitalizmus legteljesebb kibontakozását (és egyúttal a munkások szervezkedési lehetőségeit is) biztosító formái megteremtéséhez fűződő érdek és a munkások gazdasági érdekei ellentmondásba kerülnek egymással. Ki nem mondva ugyan, de ekkor a parlamenti képvisellel rendelkező szociáldemokrata pártok hajlamosak az első szempontnak elsőbbséget adni (korábban hivatkozik is Millerandra, Vivianira és Briandra, a szocialista francia miniszterekre (282.)), viszont a parlamenten kívüli politizálás, ami közvetlenül a gazdasági érdekekhez kötődik, definíciószerűen kizárja az ilyen engedményeket. Igaz ugyan, hogy a közhatalom szerveire nyomást kell gyakorolni a demokratikus jogok kiterjesztése érdekében, de az is igaz, hogy mind ezért, mind pedig a közvetlen gazdasági érdekekért az állami politikán kívüli munkásszervezetek esetében sokkal nagyobb az esély a meg nem alkuvásra, mint a szociáldemokrata pártokban. Nincs semmi garancia arra sem, hogy a parlamentarizmuson kívüli munkásszervezetek nem tesznek engedményeket a munkásság gazdasági érdekei rovására. A Szabó Ervinnel személyes kapcsolatban is álló Robert Michels “rájött, hogy a demokrácia bajainak...oka...a társadalmi szervezet fejlettsége. A modern ember szerinte megoldhatatlan dilemmája abban áll, hogy nem hozhat létre nagy társadalmi intézményeket...anélkül, hogy a tényleges hatalmat át ne engedje ezek vezetőinek...Aki szervezetet

mond, az oligarchikus tendenciákat mond”, írja Litván György az “oligarchia vastörvényéről”, s ez a megállapítás érvényes a nem párt típusú munkásszervezetekre is. (283.) Szabó úgy gondolja, hogy ennek nagyságrendekkel nagyobb az esélye a politikai pártok, mint a munkásság gazdasági szerveződései esetében. A kifejtett gondolatok mögött mélyen elrejtve, de ott lehet a felismerés, hogy a parlamenti szociáldemokrata pártok és a szindikalizmus egyaránt feláldozhatja a távlati célokat a napi érdekek oltárán, vagyis reális lehetőség a reformizmus. Ezt csak az állandó küzdelem, harc akadályozhatja meg, ami szembeállítja egymással a burzsoáziát és a proletariátust, s ez az oka annak, hogy állandóan visszatérő motívum az, hogy “a dolgok atyja a harc” (284.) A harcnak ez a mitizálása erősen összecsend az erőszak soreli apoteózisával. (285.) A közvetlen napi érdekek és a távlati célok közötti ellentmondás problémája az oka annak, hogy Szabó Ervin nem tudja elfogadni egyik nagy létező munkásmozgalmi irányzatot sem, mivel ez magában hordozza a lehetőséget, hogy a munkásosztály nem tekinti céljának a szocializmust, s ez igazából nem attól függ, hogy parlamenti politikát vagy a közvetlen akciók parlamenten kívüli politikáját folytatják szervezetei.

Az “intellektuális térrel” kapcsolatos mondandója viszont jellegzetesen anarchista és öngazgatás-központú. Egyrészt a munkások műveltségének növekedése reális lehetőség, s e műveltség megszerzése “a munkásoknak lehetővé teszi, hogy az intellektuális funkciókat már a mai társadalomban meghódítsák.” A fennálló viszonyok között “ha nem is remélhető, hogy minden intellektuális funkciót össze lehessen egyeztetni a fizikai munkával...a munkásosztály nagyon is képes arra, hogy vezető elemeit saját köreiből kiválassza.” (286.) Elvileg nincs akadálya annak, hogy a munkások megszerezzék mindazokat az ismereteket, amelyek a társadalmi és termelési folyamatok irányításához szükségesek, de a fizikai és szellemi munka kapitalizmuson belüli megosztása ezt gyakorlatilag kizárja. Nem zárja ki azonban azt, hogy a munkásosztályból származók vezessék a mozgalmat, akiket maguk az érintettek választanak ki, s ez legalább részleges garancia a Bakunyin által “nagy tudásúaknak” nevezett emberek (a michelsi “oligarchia”) elszakadásának megakadályozására a munkásérdekektől. Másrészt a szocializmussal megváltozik mindazoknak az ismereteknek a köre és jellege, amelyek az összes intellektuális funkció ellátásához szükségesek: “Amint minden ideológia,

mint meghatározott gazdasági forma kísérője, mint meghatározott társadalmi viszonyok kifejezője, meghatározott társadalmi célok eszköze, százszer újra feléledt és ismét eltűnt, úgy majd annak legnagyobb része is, amit a polgári társadalom az ő kultúrájának s az ő mindörökké érvényes kultúrájának tart, kell, hogy egy új civilizációnak adjon majd helyet.” (287.) Ez pedig azt jelenti, hogy a társadalom minden tagja képes lesz az összes intellektuális funkciók ellátására, vagyis a társadalmi öngazgatásra.

A szocialista mozgalom feladata tehát szellemi téren a munkások felkészítése saját ügyeik intézésére és a soraikból kikerült vezetőik ellenőrzésére addig is, amíg meg nem valósul az öngazgatás rendszere.

Tanulmánya záró részében, ahol a szocialista mozgalom konkrét teendőit vizsgálja, meglehetősen ellentmondásos gondolatokat fejt ki. Kijelenti, hogy a munkásság dolga az, hogy “szervezeteinek mozgásszabadságáért” küzdjön (288.), minden más a burzsoáziára tartozik. A polgári radikalizmus – vagyis a különböző szabadságjogok teljeskörű elismertsége – eszménye feltételezi az államot, mivel a közhatalmi szervezet az, amely biztosítja a munkások számára is a jogokat és ezek érvényesülését. Csakhogy “a munkásosztály mozgalmában lépten-nyomon szembekerül az állammal. Anélkül, hogy bármiképp is átlépné mai gazdasági érdekeinek szigorúan körülhatárolt területét, egy lépést sem tehet, hogy ne ütközzék össze a törvényekkel. Ha munkások csupán egyesületet akarnak kölcsönös támogatásukra alakítani, már akkor is jogi formáknak kell magukat alávetniük, el kell tűrniük a hatóságok fölügyeleti jogát; ha a legbékésebb gazdasági célokért akarnak propagandát kifejteni, a törvények határozzák meg annak formáit, hangját, eszközeit s határait; ha magánjogi követeléseket akarnak a vállalkozókkal szemben érvényesíteni, úgy törvény írja elő a jogokat s a jogeszközöket; s ha munkaföltételek megjavítására nyílt harcot akarnak indítani a vállalkozók ellen, hamar megtapasztalják, hogy a kör, amelyen belül szabadon választott harci eszközöket alkalmazhatnak, hajszálnyi pontossággal van kitűzve szuronyokkal és puskákkal.” (289.) Lényegét tekintve azt mondja, hogy a demokratikus jogok teljes rendszere a burzsoázia uralmának céljait szolgálja és megakadályozza azt, hogy a munkások saját érdekeik logikája mentén cselekedjenek, mert állandóan e jogok polgári korlátaiba ütköznek. (Ez nyilvánvalóan az anarchizmus illetve Bakunyin totalitás-felfogásának hatása.) Ebből az következne,

hogy a burzsoázia érdekeit képviselő osztályállamot (290.) a munkásosztálynak semmibe kellene vennie, s figyelmen kívül kellene hagynia a demokratikus jogokat és intézményeket. Ez mindenféle parlamenti munkáspolitikizálást kizárna.

Ugyanakkor viszont pontosan e jogok és intézmények kiharcolását teszi meg a “félig feudális országokban, ahol még maga a burzsoázia nem ébredt tiszta osztálytudatra” (291.) a szocialista mozgalom feladatává, míg ahol “a burzsoázia maga vette kezébe politikai osztályérdekeinek megvédését”, a jogok érvényesülnek és ezért “az egész vonalon a burzsoázia az ellenség” (292.), a hangsúly a gazdasági küzdelemre kerül, bár időleges szükségessé válhat e jogok védelmezése parlamenti eszközökkel (mint az USA és Nagy-Britannia esetében). (293.)

Egyfelől tehát annak világos felismerése áll, hogy az állam osztályuralmi természete a burzsoázia érdekeinek megfelelő jogokat és intézményeket teremt és tart fenn, amelyek az ellenérdekeltség miatt eleve korlátozzák a munkásosztály mozgásszabadságát. Másfelől az ebből eredő következtetések levonása helyett a (az egyes országokban pusztán védelmi, másokban alkotó jellegű) parlamenti politikizálás mellett érvel. Ebben nyilvánvalóan szerepe volt a korabeli magyarországi helyzetnek, ahol a polgári radikalizmus érvényes programként fogalmazódott meg (különösen a “feudális Magyarország” “Társadalmi és pártharcok”-ban kifejtett tézisének figyelembe véve). Valószínűleg a döntő tényező azonban az a be nem vallott felismerés volt, hogy a munkásosztály, egyrészt a Szabó által is elemzett kapitalista fejlődéstendenciák marxi prognózistól való eltérése, másrészt pedig a munkásosztály ezzel is – de a közvetlen és távlati érdekek közötti ellentéttel is – összefüggő reformizmusa, transzcendentálástól való vonakodása miatt, nem lesz hajlandó társadalmi forradalomba bonyolódni a szocializmus megvalósítása érdekében.

Szabó Ervin így nem a szindikalizmus mellett teszi le voksát, hanem a szociáldemokrácia és a szindikalizmus érvényességére és veszélyességére hívja fel a figyelmet, miközben a lendületes retorika mögött a szocializmus szükségszerű bekövetkezésébe vetett hit megrendülése, elvesztése munkál. (Ez az írása 1906-ban született.)

Szindikalista koncepcióját a legteljesebben “A szindikalizmus” című brossúrában fejt ki. (294.) Alaptézise a következő: a szociáldemokrata vezetők

azt hirdetik, hogy “a szocializmus és demokrácia egy”, hogy “a munkásosztály osztályharca és a demokráciáért folyó harc egy és ugyanaz”, holott “az igazi osztályharc a gazdasági ellentétek terén folyik; és az igazi szocializmus nem valósulhat meg akár a legdemokratikusabb állam útján sem, hanem igenis annak romjain csupán”. (295.) Az “állam sohasem lehet más, mint a gazdaságilag uralkodó osztályok állama”, ezért nem a demokratikus jogokért, az államhatalom befolyásolásáért kell harcolni, mert az a közhatalom által hordozott érdekeket teszi meg a küzdelem vonatkoztatási pontjainvá, hanem ettől független gazdasági szervezetekre van szükség.

A gazdasági szervezetek a jövő társadalmának alapsejtjei: “mindenkor a társadalom gazdasági szervezetéből csírázott ki politikai formája...a küzdő osztályok gazdasági szervezeteiben kell látnunk a mindenkori egész társadalom szervezetének, tehát a jövő társadalmának is, alapjait” (296.)

A munkások közvetlen érdekeit követő gazdasági szervezetek “a maguk urai legyenek, a maguk útján járjanak, a maguk módján harcoljanak, a maguk külön céljait kövessék”. Az államhatalomhoz igazodás, logikájának követése csak az egyik tényező, ami eltérít a sajátlagos munkáscélok követésétől. Emellett veszélyt jelent a szociáldemokrata pártoktól való függés és a munkások termelésen kívüli helyzetét javítani hivatott szerveződések léte.

A politikai pártoktól, a szociáldemokrata párttól független gazdasági szervezetekre van szükség azért, hogy a munkásérdekek érvényesítését semmi ne korlátozza: “A maguk urai legyenek! Ne gyámkodjék fölöttük senki! Ne még a munkások saját pártja se! Ne befolyásolja politikai érdek gazdasági elhatározásaik szabadságát! Egyedül a tőke elleni harc szükségletei döntsék el: mit tegyenek!” (297.)

De a sajátlagos munkásérdekek érvényesítését akadályozzák a fennmaradásukban érdekelt “biztosító” szervezetek is: “Ha szüksége van a munkásságnak olyan intézményekre, amelyek munkanélküliségben, betegségben, rokkantságban, halálesetben vagy más bajban támogassák: csináljon ilyen biztosító intézményeket (segélypénztárat, szövetkezeteket, stb.) harci szervezetei keretein kívül. Mert ezeknek a segélyezési céloknak a harci szervezetek céljaival bonyolítása arra vezet, hogy minél több öntudatlan és harcra nem hajlamos elemet tömörítsenek, hogy mindenáron tagjaik

számát és vagyonukat gyarapítsák, hogy azután mindkettőt minden harci veszedelemtől féltsek...” (298.)

Mivel e gazdasági harcot folytató szervezeteket a kapitalizmus viszonyai között hozzák létre, egyúttal a jövő társadalmának szervezetei is, amelyek nem felülről lefelé, hanem alulról fölfelé épülnek ki: “Azon mértékben, amint az ország iparosodik, amint a munkáltatók összefognak és nagy, országos szervezetekben törnek munkásaik ellen: a munkások is összefognak, és helyi szervezeteik is, alulról fölfelé, nagy országos szövetségekbe tömörülnek, hogy a koncentrált ellenféllel ők is koncentrált erőt állíthassanak szembe.” (299.)

Ezeknek az állami politikától, a szociáldemokráciától és a munkásjóléti szervezetektől független gazdasági szerveződéseknek a funkciója a gazdasági osztályharc és ennek révén a forradalmi tudat és elszántság kialakítása: “Gazdasági szervezetében lelkét folyton egy tény ostromolja: a tőke ellen való harcának ténye. Öntudata megtelik azzal a képzettel, hogy minden jót, amit magának szerezhet, a tőke ellen való harcban kell megszereznie. Összes szellemi és erkölcsi emelkedésének alapja a magasabb bér, rövidebb munkaidő: mindennapos küzdelmének a tőke ellen ez a tárgya. És ebben a mindennapos harcban lelke megtelik a tőkésuralom gyűlöletével, és e gyűlöletből és harcból kicsírázik egy vágy, egy remény, egy akarat – egy társadalom után, amelyben nem uralkodnak fölötte a tőke erejével, amelyben a tőke, a gazdagság az övé, a szabadság forrása az övé, a termelő: a szocializmus után.” (300.)

A harci módszereknél többet jelent a “közvetlen cselekvés” fogalma, aminek lényege a sajátos, semmi és senki által el nem torzított munkásérdekek érvényesítése akár az állammal, akár a munkáltatókkal szemben bármilyen erre alkalmas eszközzel: “Ha bármely anyagi, szellemi vagy erkölcsi érdekük kielégítése akár a tőkésektől, akár az államtól függ, mindig arra készítsék magukat elő, hogy a közvetlen nyomás, és ha kell: a sztrájk erejével küzdjék azt ki, a munkáltatóktól éppúgy, mint az államtól, akár közvetlenül, akár közvetve a választó polgárok békéjének folytonos zavarása által a politikai pártok útján.” (301.)

Ezek az akciók mind nagyobb tömegeket mozgósítanak, növekszik a munkásság harci elszántsága és a folyamat végül oda vezet, hogy “a munkások végül nagy, az egész országot átfogó

általános sztrájkban a végső, döntő küzdelmet följajánlják a kapitalista társadalomnak.” (302.)

Szabó Ervin itt kifejtett szindikalista elgondolásának lényege: a politikai és a munkásjóléti érdekektől független szervezetek kellene, amelyek az ilyen érdekektől elvonatkoztatva saját céljaikért (több bér, munkaidő) harcolnak, s ez a harc elvezet a szocializmus tudatos akarásához. A kulcselemnek a sajátos munkáscélokért folytatott harc tűnik, aminek során a közvetlen napi érdekektől maga az osztályharc vezet el a szocializmus távlati céljának akarásához. A harc eltünteti a pillanatnyi és távlati közötti valóságosan meglévő ellentétet. Egyetlen szó sem esik arról, hogy a munkások ténylegesen mi okból éreznék szükségét annak, hogy harcoljanak: a tőke és munka elvont szintű ellentéte nem kapcsolódik össze tényleges mindennapi ellentétükkel oly módon, hogy kompromisszumok keresése helyett arra éreznék ellenállhatatlan készletét, hogy távlati célokra törjenek, s e kapcsolatot hivatott megteremteni a harc mitizálása.

Szabó Ervin szindikalizmus felé fordulását az okozta, hogy a forradalmi cselekvés iránti olthatatlan vágya és a szocialista mozgalom valósága közötti diszkrepancia világossá vált számára. Egész életében a forradalmi cselekvés feltételei és lehetőségei izgatták, de a század első évtizedében nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialista munkásmozgalom egyre jobban távolodik ettől az eszménytől. A kapitalizmus működésmódjának változásai javulást hozott a munkások élet- és munkakörülményeiben, a burzsoá államok integrálni próbálták a mozgalmat a szakszervezeti mozgalmak és a szociáldemokrata pártok legalizálásával, a pártok munkásérdekek melletti fellépése szintén javította a munkásosztály helyzetét, miközben a nagy francia és belga sztrájkok sorozata véget ért anélkül, hogy társadalmi forradalomba torkolt volna. Ezért számot kellett vetni két kérdéssel. Azzal, hogy mi akadályozza a munkásosztály forradalmi elszántságának és tudatának erősödését, illetve, hogy mit lehet tenni az akadályok elhárítása érdekében.

Szabó szindikalizmusában a forradalmi szellem erősödését – a tőkés gazdaság fejlődéstendenciáinak alakulása mellett – három tényezőcsoport fekezi. Az egyik az állam társadalomszervező szerepe, ami 1. törvényes keretek közé szorítja a szocialista munkásmozgalmat és ezzel – lévén osztályállam – az uralkodó osztályok érdekeinek logikáját kényszeríti rá a munkásmozgalomra, amivel eltéríti azt sajátos céljaitól (“Szindikalizmus és szocializmus”); 2. az osztálybéke biztosítása

érdekében támogat és kezdeményez munkások számára kedvező megoldásokat, intézményeket, mint amilyenek a sárga szakszervezetek, a munkásbiztosítás (“Szabadkereskedelem és védővám”); elnyomó intézkedéseket alkalmaz – adott esetben fegyveres erő is – szükség esetén, ami megfélemlít és eltéríti az igazi munkáscéloktól (“Szabadkereskedelem és védővám”). A másik a szociáldemokrata pártok parlamentarizmusa, harca a demokratikus jogokért. Ez ugyanis 1. a burzsoá államot erősíti azáltal, hogy működésének feltételrendszerének és az állami intézményrendszernek a kiteljesítését segíti (“A szindikalizmus”); 2. a parlamenti küzdelmet a demokratikus jogokért a szocializmusért folytatott küzdelemnek tünteti fel (“A szindikalizmus”); 3. saját pozícióinak védelme érdekében nem megy bele olyan, valóban a munkásosztály sajátos érdekeit kifejező akciókba, amelyek e pozíciókat gyengíthetik, kérdésessé tehetik (“A szindikalizmus”). A harmadik ilyen tényező olyan munkásszerveződések létrejötte, amelyek nem a munkások termelési helyzetének javítását tűzik ki célul, mint amilyenek a munkássegélyező egyletek, a fogyasztási szövetkezetek. Ezek ugyanis 1. szükségképpen a közvetlen napi érdekeket igyekeznek érvényesíteni és ezzel a szocializmus távlati céljától a kapitalizmus viszonyai közötti lehetőségek felé fordítják a munkások figyelmét, tagságuk a harcot kerülni akarók közül toborzódik (“A szindikalizmus”); 2. egyre érdekelttőbbé válnak saját tagságuk megtartásában és szervezetük megőrzésében, s így nem mennek bele kockázatos akciókba (“A szindikalizmus”).

A forradalmi tudat és akarat csak akkor erősödhet, ha a munkások sajátos érdekeikért (munkabér növelése, munkaidő csökkentése) sajátos eszközökkel küzdenek (sztrájk, közvetlen akció /ilyen minden olyan megmozdulás, ami kívül esik a parlamentarizmuson és tisztán munkáscélokat szolgál/, antimilitarizmus, általános sztrájk). Ennek előfeltétele az állami szabályozás figyelmen kívül hagyása, a szociáldemokrata pártoktól való függetlenség és a termelés területén folytatott gazdasági osztályharc (“A szindikalizmus”). A termelés területén folytatott gazdasági küzdelem során ugyanis létrejönnek azok a szervezeti formák, amelyek a társadalmi forradalom után alkalmasak lesznek a termelés irányítására, mert a jövő intézményeinek csírái a kapitalizmus viszonyai között alakulnak ki (“A szindikalizmus”), ezek alulról felfelé épülnek ki a tőkés termelés társadalmasodásával együtt (“A szindikalizmus”), s

ezekben és a munkásművelődést szolgáló intézményekben a proletárok elsajátítják mindazokat az ismereteket, amelyek az "intellektuális funkciók" ellátásához, a termelés és a társadalom irányításához szükségesek lesznek ("Szindikalizmus és szociáldemokrácia"). A termelés területén folytatott gazdasági küzdelem hozza létre a jövő munkásönigazgatásának intézményi és mentális előfeltételeit. A tőke és a munka objektív ellentéteire reagáló közvetlen akciók fokozatosan fölébresztik és kifejlesztik a proletariátus (transzcendentáló) forradalmi tudatát, s ezzel hidalódik át Szabó Ervinnél a közvetlen és távlati érdekek közötti szakadék.

A szocialista munkásmozgalom lehetőségeivel utoljára az "A tőke és a munka harca" című 1911-ben megjelent könyvében néz szembe. (303.) Ez a munka egy töretlen harci kedvű, de a szocializmus belátható időn belüli megvalósulásával kapcsolatban egyre inkább reményét veszített ember munkája. Itt már egyetlen szó sem esik a tőkés termelés immanens fejlődéstendenciáiról, amelyek az ellentmondásokat objektíve és szükségszerűen olyannyira kiélezzik, hogy a kapitalizmus összeomlik. Bár ír a tőke koncentrációjáról, ez azonban nem torkollik sem a kapitalizmus működésképtelenné válásába, sem a termelőeszközök társadalmisításának elkerülhetetlenségébe.

A szocializmus bekövetkezése objektíve nem szükségzerű, ezért létrejötté csupán harci kérdés, aminek megteremtéséhez az objektív feltételek adottak ugyan, de alapvetően minden a munkásosztály harci kedvén és elszántságán múlik. A feladat az, hogy a munkásosztály harci fellépése "megszüntesse a tőke és a munka százados nagy harcának egyetlen okát: azt az állapotot, hogy a termelő el van választva a termelőeszközöktől. A tőke és a munka harcát csak a tőke és a munka egyesítése: a tőke megszüntetése oldhatja meg. Megoldja-e? A kapitalizmus helyét elfoglalja-e a szocializmus? Ki tudná megmondani. Mi csak azt tudjuk, hogy a társadalmi harcokban is végeredményben a hasznosabb, a jobb kerekedik felül. Hiszünk és bízunk." (304.)

Maga a mű a tőke és a munka harci eszközeinek leltárba vétele azzal a céllal, hogy meggyőzze a munkásokat: érdemes küzdeniük érdekeikért, mert a tények tanúsága szerint sok mindent elérhetnek.

A harci eszközökkel, alkalmazott módszerekkel kapcsolatban egyetlen kritérium fontos: "Nincs a tömegharcnak az a fegyvere, amelyet a

munkásmozgalomban haszonnal forgatni ne lehetne. Minden attól függ, munkások-e azok, akik forgatják és a maguk céljaiért forgatják-e, avagy ők csak eszköz más osztályok és más célok szolgálatában." (305.) Vagyis: maguk a munkások harcoljanak és ezt sajátos munkáscélokért tegyék. E követelménynek a "közvetlen akció" felel meg: "A munkásmozgalom közvetlen akciója minden cselekedet, amely munkások által a munkásokért történik." (306.) Ez azonban feloleli a gazdasági és politikai küzdelmek teljes eszköztárát, vagyis nem jelent politikaellenességet. "Közvetlen akció (az is), ha nyomást gyakorolnak a törvényhozásra a maguk érdekében való törvények alkotása irányában...ha erre a célra gyűléseket, tüntetéseket szerveznek... ha akaratauk kifejezésére saját követeléseiket elküldik a törvényhozás házába." (307.)

Megszűnik szociáldemokrácia és szindikalizmus szembeállítása, nem foglalkozik az ortodoxia, a revizionizmus és a politikai küzdelmet a gazdasági téren vívott harc kedvéért elutasító szerveződési elv különbségeinek következményeivel. A politikai és a gazdasági küzdelmet egyaránt fontosnak és egymást kiegészítőnek tartja, azzal a fent kiemelt megszorítással, hogy ezeket maguknak a munkásoknak valós munkáscélok érdekében kell vívniuk.

A tőkés gazdaságok kialakulásának körülményeire vezet vissza a munkásszerveződések centralizált vagy alulról építkező jellegét, de az a következtetése, hogy a tőke koncentrációjával a munkásszervezetek központosodása jár együtt. (308.) Az, hogy a munkásmozgalom közvetlenül politikai vagy gazdasági célokért küzd, az egyes országok politikai fejlődéstörténetével függ össze: "...a szociáldemokrata párt nem közvetlen függvénye az ipari fejlődésnek, hanem az országok demokratikus fejlődésével él és hal....Ahol a polgárság nem végzi el vagy lanyhán végzi az állam demokratikus átszervezésének munkáját, ott és addig a munkásosztály vállalja ezt a föladatot." (309.) "Az összefüggés a munkásosztály politikai erő kifejtése és az egyes országok demokratikus fejlődése közt nyilvánvaló. Minél demokratikusabb egy ország, a munkásosztály törekvései annál kizárólagosabban nyilatkoznak meg gazdasági mozgalmában; minél alacsonyabb fokán áll a politikai demokráciának, a munkásosztály energiái annál erőteljesebben érvényesülnek a politikai mozgalomban." (310.) Ebből következik, hogy amikor a mozgalom céljainak és módszereinek opportunus vagy munkásérdekeket követő jellege a vizsgálat tárgya,

akkor nincs egyetemes érvényű válasz, a konkrét körülményektől függ minden. Ezzel elesik a politikai és gazdasági célok és módszerek, a szociáldemokrácia (akár ortodox, akár revizionista) és szindikalizmus dilemmája.

Szabó Ervin gazdag tényanyaggal mutatja be a munka harcának eszköztárát: a szakszervezeti szervezkedést, a közvetlen akciót, a sztrájkot és a tőke nemzetközivé válásával összhangban álló általános sztrájkot.

Az általa leírtakból két dolog derül ki egyértelműen: az egyik az, hogy “a munkásmozgalom mindenütt csak kisebbségét öleli föl a munkásosztálynak. Ha Európában körülbelül 50 millióra tehetjük a bér munkások számát, akkor a 8 milliónyi szervezett munkás a munkaerő nevezetű áru európai termelőinek csak egyhatod része...” és ráadásul a “tagok hullámváza” nagymértékű. (311.) Másrészt a sztrájkokkal kapcsolatos bemutatott adatok (312.) nem utalnak arra, hogy ezt a harci eszközt évről-évre gyakrabban és többen használnák.

Ugyanakkor Szabó Ervin a sztrájkokra vonatkozó adatokkal igyekszik meggyőzni az olvasót arról, hogy érdemes sztrájkolni, hiszen valóban sok munkás vett részt ilyen megmozdulásokban, valóban kevesebb sztrájk ért véget a munkások vereségével, mint győzelmével illetve megegyezés születésével és összességében a sztrájkok bérnövekedést hoztak a sztrájkolók számára. (313.)

E munkában azonban a tőke elleni harc és a szocializmus mint végcél közötti kapcsolat már csak foszlányokban lelhető fel: az igazi és reálisan kitűzhető cél az élet és munkakörülmények javítása a kapitalizmus keretei között. Szabó Ervin itt, ha nem is olyan kifejezett formában, mint Bernstein, de eljut ahhoz az állásponthoz, hogy a realitásokról kiindulva csak a munkások helyzetének javítására lehet számítani, arra, hogy elkötelezetten fellépjenek a szocializmus érdekében és ezért harcoljanak, nem. A közvetlen akció elvezethet az általános sztrájkhoz, de ez nem szükségszerű.

A szindikalista eszmékkel változatlanul rokonszenvezve abból indul ki, hogy a kapitalizmus fejlődéstendenciái nem vezetnek a rendszer összeomlásához és ezért a munkásosztály érdekvezérelt társadalmi gyakorlata sem jut el a transzcendenciához. Az anarchista elméleti előfeltevések (az öngazgatás) kizárták azt a megoldást, ahol egy társadalmi csoport a transzcendentáló tudat letéteményese (a bakunijin

’nagytudásúak’ diktatúrája, a kommunista ’élcsoport’), ezért a munkásosztály egészében kellett gondolkodni. Ugyanakkor a társadalmi forradalom anyagi előfeltételei adóttak, s bár az ellentmondások nem vetik szét a termelési viszonyokat, azért a munka és a tőke közötti objektív érdekellentét létezik. Ezeket kell tudatosítani, aminek a közvetlen akció az eszköze. A közvetlen akciók sorozata egyszer csak elvezethet az empirikus, közvetlen és a transzcendentáló tudat összekapcsolódásához, ami az általános sztrájkban, mint a proletariátus egész forradalmi aktusában valósul meg. Mivel pedig a munkásosztály egészének tudatosodásáról és aktusáról van szó, ezért a szocialista forradalom után a társadalmi öngazgatás világa jön létre.

Hivatkozások

228. Marx és Engels, “A Kommunista Párt kiáltványa,” **Marx és Engels válogatott művei, 1. kötet**, Budapest: Kossuth, 1980., p. 143.
229. Lukács György “Osztálytudat,” Lukács György, **Történelem és osztálytudat**, Budapest: Magvető, 1971, pp. 270-318.
230. Lukács György, **i. m.**, pp. 277-278.
231. Lukács György, **i. m.**, pp. 278-280.
232. Lukács György, **i. m.**, pp. 280-281.
233. Lukács György, **i. m.**, 288-289. o.
234. Lukács György, **i. m.**, pp. 292-293.
235. Lukács György, **i. m.**, p. 298.
236. Lukács György, **i. m.**, p. 301.
237. Lukács György, **i. m.**, p. 301.
238. Lukács György, **i. m.**, pp. 302-303.
239. Lukács György, **i. m.**, pp. 304-305.
240. Lukács György, **i. m.**, pp. 306-307.
241. Lukács György, **i. m.**, p. 308.
242. Lukács György, **i. m.**, p. 309.
243. Lukács György, **i. m.**, p. 310.
244. Lukács György, **i. m.**, pp. 310-311.

245. Karl Marx, "Előszó," Karl Marx, **A politikai gazdaságtan bírálatához**, Budapest: Szikra, 1953, p. 5.
246. Szabó Ervin, "A munkásmozgalom 1903-ban," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 110-136.
247. Szabó Ervin, "A szocializmus," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 137-168.
248. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 151-153.
249. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 151-152.
250. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 153.
251. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 155.
252. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 153.
253. Szabó Ervin, "A kommunista kiáltvány – Marxtól és Engelstől, A szerkesztő előszava," Szabó Ervin (szerk.), Marx és Engels Válogatott Művei, Budapest: Politzer Zsigmond és Fia Könyvkereskedése, 1905, pp. 59-103.
254. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 57-58.
- 255.) Szabó Ervin, "A munkásmozgalom 1903-ban," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 110-135.
256. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 112.
257. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 113-119.
258. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 113.
259. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 114.
260. M. A. Bakunin, **Marxism, Freedom and the State**, London: Freedom Press, é. n.; M. A. Bakunin, **Államiság és anarchia**, Budapest: Gondolat: 1984.
261. Szabó Ervin, "A munkásmozgalom 1903-ban," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 121., 126.
262. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 114-115.
263. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 122-123.; Szabó Ervin, "A szindikalizmus," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, p. 139.
264. Szabó Ervin, "A munkásmozgalom 1903-ban," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, p. 125.
265. Szabó Ervin, "Szindikalizmus és szociáldemokrácia," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp.255-281.
266. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 267.
267. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 262-263.
268. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 263.
269. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 263.
270. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 264-265.
271. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 267.
272. Szabó Ervin, "A szerkesztő bevezetője" a "Szabadkereskedelem és védővám – Karl Marxtól, Függelékül: Friedrich Engels cikke ugyanarról," című tanulmányokhoz, Szabó Ervin (szerk.), **Marx és Engels válogatott művei, 2. kötet**, Budapest: Népszava-Politzer, pp. 319-329.
273. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 329.
274. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 325.
275. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 323-326.
276. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 328-329.
277. Szabó Ervin, "Szindikalizmus és szociáldemokrácia," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 269-270.
278. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 270-271.
279. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 273.
280. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 273.
281. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 273.
282. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 266.
283. Litván György, **Szabó Ervin, a szocializmus moralistája**, Budapest: Századvég, 1993, p. 155.
284. Szabó Ervin, "Szindikalizmus és szociáldemokrácia," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, p. 139.

Ervin válogatott írásai, Budapest: Kossuth, 1958, p. 273.

285. Georges Sorel, "Az erőszak apológiája," Georges Sorel, **Gondolatok az erőszakról**, Budapest: Századvég Könyvtár, 1994, pp. 274-276.

286. Szabó Ervin, "Szindikalizmus és szociáldemokrácia," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, p. 274.

287. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 275.

288. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 277.

289. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 276.

290. Szabó Ervin, **i. m.**, 276.

291. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 278.

292. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 279.

293. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 275.

294. "A szindikalizmus," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 321-331.

295. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 323-324.

296. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 325.

297. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 327.

298. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 329.

299. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 329.

300. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 326.

301. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 330.

302. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 330.

303. Szabó Ervin, **A tőke és a munka harca**, Budapest: Népszava Könyvkiadó, 1947.

304. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 120-121.

305. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 83.

306. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 83.

307. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 83.

308. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 62-65.

309. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 69.

310. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 69.

311. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 79-80.

312. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 84-86.

313. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 85-91.